

Сергій Коваленко
(Київ)

ГРОМАДСЬКИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ ЧЕСЬКОЇ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

У статті на основі великої кількості документів поточного архіву Чеської національної ради України вперше висвітлюється культурно-просвітницька діяльність чеських національно-культурних товариств в Україні в роки незалежності.

Ключові слова: чеська меншина, національно-культурні товариства, освіта, культура, асиміляція.

At the article on a large base of archived documents archive of Czech National Council of Ukraine at the first devoted the cultural and educational activities of Czech national cultural societies in independent Ukraine.

Keywords: Czech minority, national cultural society, education, culture and assimilation.

В статье на основе большого количества документов текущего архива Чешского национального совета Украины, впервые освещается культурно-просветительская деятельность чешских национально-культурных обществ в Украине в годы независимости.

Ключевые слова: чешское меньшинство, национально-культурные общества, образование, культура, ассимиляция.

Падіння тоталітарного режиму та проголошення незалежної України стало поворотним рубежем як у житті українського народу, так і в житті європейської спільноти. Розпад СРСР дав реальний шанс для побудови демократії, громадянського суспільства, демократизації міжнаціональних відносин. Розпочалася нова епоха і в україно-чеських взаєминах, і у долі чехів в Україні та українців у Чехії.

Доля етнічних чехів в Україні вже декілька десятиліть перебуває в полі зору не тільки українських¹, але й чеських учених². Аналізуючи дослідження й публікації українських і чеських учених, де започатковано висвітлення цієї проблеми, можна стверджувати, що участь чеських громадських об'єднань у національно-культурному розвитку чеської громади в Україні і до цього часу не стала предметом окремого дослідження, а тому потребує ґрунтовного вивчення.

Перепис населення, уперше проведений у незалежній Україні у 2001 році, підтвердив поліетнічний склад населення нашої держави. Загалом на території України проживають понад 130 національностей і народностей, при цьому на частку нетитульної нації припадає понад 22 % населення. За даними перепису 2001 року,

чисельність чехів значно зменшилася, порівняно з переписом 1989 року. Згідно зі Всеукраїнським переписом 2001 року, в Україні проживає 5917 осіб чеського походження, що становить 0,1 % населення України, а 1989-го – 9122 особи, відповідно 0,1 % населення України³. Зменшення кількості чеського населення простежується в переважній більшості регіонів країни. Це сталося внаслідок природного скорочення, міграційних та асиміляційних процесів.

На сьогодні, згідно з останнім переписом 2001 року, найбільша громада чехів проживає у Житомирській області – 839 осіб, що становить 14,18 % від їх загальної кількості в Україні, у Запорізькій – 808 осіб, або 13,65 %, в Автономній Республіці Крим (далі – АРК) – 749 осіб, або 12,66 %, Одеській області – 503 особи, або 8,5 %, Вінницькій – 431 особи, або 7,28 %, Волинській – 127 осіб, або 2,15 %⁴, Закарпатській – 320 осіб, або 5,4 %⁵, Рівненській – 333 особи, або 5,6 %⁶ та в місті Києві – 381 особа, або 6,44 %⁷.

Встановити точну кількість чехів, які проживають в Україні, неможливо через ускладнення національної самоідентифікації представників національних меншин держави. Під час Всесоюзного перепису населення в 1989 році чехами

вважали тільки тих громадян, які мали у документах громадянського стану запис «чех», а під час Всеукраїнського перепису в 2001 році не передбачалося документальне підтвердження національного походження громадянина. У чеських національно-культурних товариствах чехами вважаються всі особи, чиї предки мали чеське коріння; отже, офіційні дані щодо чисельності чеської меншини з точки зору керівництва Чеської національної ради України є заниженими. Такі непорозуміння виникають через те, що на сьогодні в Україні не існує чітких критеріїв, на основі яких можна визначити етнічну належність людини.

Чеська меншина надзвичайно швидкими темпами асимілюється. Про це, зокрема, свідчить рівень володіння мовою своєї національності. Мова – це одна з головних ознак кожної національності. Бо, як зазначає видатний український громадсько-політичний діяч І. Дзюба, «мова – це еквівалент людського духу, глибокого досвіду поколінь, самого національного буття в його минулому, сучасному й майбутньому». Під час перепису 2001 року понад 85 % жителів України назвали рідною мовою мову своєї національності. Цей показник більше ніж у чотири рази нижчий серед чеської меншини України. Порівнюючи два останні переписи населення, помічаємо негативну тенденцію: рідною мовою своєї національності вважали в 1989 році 3237 чехів (35,5 %) від їх загальної кількості в Україні. Упродовж 1989–2001 років кількість чехів, які вважають рідною чеську мову, зменшилася більш як на 15 %, тобто з 35,5 % до 20,1 %. Помітно зросла чисельність чехів, які назвали рідною українську мову. Якщо в 1989 році українську мову як рідну назвали 2797 чехів, або 30,7 %, то вже наступний перепис виявив зростання чисельності чехів, які назвали рідною українську – 2503 особи (42,3 %). Здобуття Україною незалежності та утвердження української мови як державної підвищило її статус та сприяло вивченню її українськими чехами. Російську мову як рідну в 1989 році назвали 2957 чехів (32,4 %), а вже у 2001-му – 2144 особи (36,2 %).

Згідно з переписом 2001 року, з 5917 чехів визнали чеську мову рідною 1190 осіб (20,1 %), українську – 2503 особи (42,3 %), російську – 2144 особи

(36,2 %), угорську – 24 (0,4 %), кримсько-татарську – 13 (0,2 %), словацьку – 6 (0,1 %), молдавську – 3 (0,05 %), білоруську – 2 (0,03 %), іншу – 24 (0,4 %), не вказали – 4 (0,07 %) ⁸.

Збереження чехами рідної мови багато в чому залежить від характеру їх розселення (компактно або розпорошено) та місця проживання (міська чи сільська місцевість). Так, найкраще володіють чеською мовою у місцях компактного проживання чехів – у селах Богемка Миколаївської області, Новгородківка Запорізької області, Миколаївка Вінницької області, Веселинівка Одеської області, Лобаново АРК. Чехи, які проживають на території держави розпорошено – невеликими групами або окремими сім'ями, здебільшого визнають рідною мову інших національностей, які проживають поруч. Рівень володіння рідною мовою серед чехів є надзвичайно низьким, однак ситуація краща, ніж у євреїв (3,1 %), греків (6,4 %), німців (12,2 %), поляків (12,9 %) та білорусів (19,8 %).

За роки незалежності темпи асиміляції чехів в Україні набули загрозливих розмірів. Втрата чеською громадою національних ознак, особливо мовних, певною мірою пов'язана з урбанізацією населення. Це негативно впливає на духовні традиції чехів, адже село завжди було колыскою збереження національної культури. Значно прискорює асиміляційні процеси й те, що чехи укладають переважно змішані шлюби, а саме в родині починається формування національної свідомості.

Незважаючи на те що кількість чехів в Україні впродовж 1990-х років помітно зменшилася, чеська меншина намагається зберегти свою самобутність. Спираючись на конституційні гарантії рівних громадянських і національних прав і свобод етнічних меншин щодо збереження своєї ідентичності, створення громадських об'єднань, недопущення будь-якої дискримінації за національними й релігійними ознаками та заручившись державною підтримкою з боку України та Чехії, чехи долучилися до культурної роботи, консолідувавшись навколо своїх національно-культурних товариств. Чехи були одними з перших етнічних громад, що почали створювати свої національно-культурні товариства, яких нині нараховується 20 ⁹.

До 1995 року культурно-просвітницька робота серед співвітчизників в Україні проводилася хаотично та безсистемно. У 1995 році розпочалася планомірна й стабільна допомога співвітчизникам в Україні. Міністерство закордонних справ (далі – МЗС) Чеської Республіки (далі – ЧР) через посольство ЧР в Україні почало надавати фінансову, освітню й культурну допомогу. Для підтримки чеської культурної спадщини за кордоном уряд ЧР прийняв низку постанов: № 217 від 12 квітня 1995 року, № 1306 від 18 грудня 2000 року, № 218 від 2000 року, № 1622 від 14 грудня 2005 року, № 1256 від 8 жовтня 2008 року. Безпосередніми виконавцями постанов уряду ЧР є МЗС, Міністерство освіти, науки та спорту, Міністерство охорони здоров'я. Для кваліфікованої допомоги співвітчизникам при МЗС ЧР створили відділ крайнських і культурних зв'язків із земляками, при Парламенті ЧР – Державну комісію у справах співвітчизників за кордоном, які безпосередньо координують роботу цих органів.

Уряд ЧР з 2000 року виділяє грошові субсидії юридичним особам: національно-культурним товариствам чехів, товариствам друзів ЧР, іноземним клубам, асоціаціям випускників чеських шкіл, асоціаціям учених на виконання культурних та освітніх проектів (наприклад, організація культурних, освітніх, соціальних заходів, зустрічей, лекцій, які сприяють збереженню чеської культурної спадщини за кордоном, чеських шкіл без кордонів, підтримка видання журналів, книг тощо), ремонт та обслуговування чеських шкіл та інших приміщень, реставрацію пам'яток чеської культурної спадщини за кордоном. Зокрема, у 2000 році чеським національно-культурним товариствам виділили 2 млн крон. Кошти використали на ремонт шкіл, культурних установ чеської діаспори, а також на придбання аудіо- та відеомагнітофонів та організацію викладання чеської мови в товариствах. Наприклад, у м. Сімферополі (в АРК проживає близько 1000 чехів) відкрили в 2000 році «Чеський центр». Кошти, які надала ЧР у 2001 році, також були спрямовані на ремонт шкіл та культурних установ співвітчизників у селах Лобаново, Олександрівка, Богемка (АРК), Новгородківка (Запорізька обл.) і містах Запоріжжі та Мелітополі¹⁰.

Упродовж 2006–2010 років МЗС ЧР перерахувало чеським національно-культурним товариствам в Україні 8 млн 717 тис. чеських крон (близько 3,5 млн грн). У зв'язку з фінансовою кризою у світі ЧР зменшила суму виплат субсидій, які передбачалося виплатити у 2009, 2010 роках, на 5 %.

Українська держава на культурно-просвітницьку діяльність національно-культурних товариств національних меншин виділяє кошти відповідно до Законів «Про національні меншини» та «Про місцеве самоврядування в Україні». Кошти, які виділяє Україна, є мізерними, за них неможливо проводити продуктивну національно-культурну роботу серед національних меншин в Україні. Наприклад, у 2002 році з державного й місцевих бюджетів було виділено 1,5 млн грн. Однак у переважній більшості регіонів під час формування місцевих бюджетів кошти на це не передбачаються¹¹. Чеські національно-культурні товариства як нечисельна етнічна спільнота кошти отримують рідко.

В Україні функціонують чеські недільні школи майже при всіх національно-культурних товариствах. Щороку влітку в них викладають переважно студенти-філологи Карлового та Масарикового університетів. Чеську мову викладають у школах факультативно в місцях компактного проживання чехів: у селах Новгородківка, Миколаївка, Богемка, Лобаново та в місті Мелітополі¹². У 2002 році факультативно чеську мову вивчало 128 учнів¹³. Факультативне вивчення мови у школах здійснюють українські вчителі, які безкоштовно пройшли курс підготовки з чеської мови у Карловому або Масариковому університетах. Також для підвищення кваліфікації ЧР організує для цих учителів методичні курси. До України Міністерство освіти, молоді та спорту ЧР направило чеських учителів, які працюють у школах на основі угоди, підписаної між Україною і ЧР. Чехія повністю забезпечила школи підручниками для вивчення чеської мови в початкових класах, є роздаткові та дидактичні матеріали, таблиці з розвитку мовлення. Для підвищення статусу чеської мови в Україні ЧНРУ у 2009 році започаткувала та провела першу олімпіаду з чеської мови серед дітей та молоді національно-культурних товариств. Переможців нагородили цінними

подарунками. Учні, які досягли значних успіхів в опануванні чеської мови, дуже часто безкоштовно продовжують своє навчання у вищих навчальних закладах ЧР. Відкриття чеських шкіл і класів в Україні стримується низкою об'єктивних факторів, зокрема дисперсним розселенням чехів, кадровими та фінансовими труднощами, консерватизмом батьків, які не бачать необхідності у вивченні чеської мови.

Завдяки сприянню МЗС ЧР, зокрема відділу з культурних і громадських зв'язків із земляками, а також центру гуманітарної допомоги землякам, у членів товариства з'явилася можливість безкоштовно навчатися на мовних курсах у ЧР: довгострокових (односеместрових та двосеместрових) – у Празі при Карловому університеті або в університеті ім. Т. Г. Масарика у м. Брно та короткотермінових (місячних) улітку в м. Добрушці у філіалі Карлового університету. Крім поглибленого вивчення мови, члени товариства мають можливість краще пізнати свою етнічну батьківщину, її історію, культуру, традиції.

Одним із пріоритетних напрямів у реалізації державної етнополітики є розширення й оптимізація інформаційної сфери та функціонування засобів масової інформації мовами національних меншин. Відповідно до чинного законодавства України національні меншини України мають право на задоволення інформаційних потреб шляхом широкого висвітлення етнокультурної тематики на державних обласних та комунальних теле- і радіоканалах, у друкованих засобах інформації та мережі Інтернет. Для національних меншин виходять загальнодержавні газети «Форум націй» та «Моя Батьківщина – моя Родина».

На обласних телерадіокомпаніях існують програми про життя та діяльність національно-культурних товариств. Національна Рада України з питань телебачення та радіомовлення надала Житомирському радіо ліцензії на здійснення мовлення мовами національних меншин. У радіоэфірі Житомирщини знайшлося місце й для невеликої чеської громади, яка компактними групами проживає у різних куточках області. Для них з 2000 року ввечері першого понеділка кожного місяця на обласному радіо виходить єдина в Україні чеськомовна передача «Чеська світлиця» тривалістю

25 хв. Задум створити таку програму виник у журналістки обласного радіо Олени Лаговської, яка стала її автором та ведучою. Знаковою в цій передачі є рубрика «Історія волинських чехів у долях». Крім цієї рубрики та інформаційних блоків, у яких ідеться про ті чи інші події в житті чеських громад, «Чеська світлиця» пропонує «Бібліотечку» (про книги чеською мовою), «Мандруємо Чеською Республікою», «Дитячу альтанку» та низку інших¹⁴. Від радіостанції «Радіо Прага» Олена Лаговська отримує та передає в ефір записи передач – отже, для чехів Житомирщини діє своєрідний інформаційний місток з історичною батьківщиною. «Чеська світлиця» неодноразово була відзначена дипломами всеукраїнських конкурсів різних років¹⁵. Передача відіграє важливу роль у підтримці національного духу, мови, культури, згуртуванні чеської громади.

Також на Вінницькому державному телебаченні ВДТ-6 з 2009 року щосуботи впродовж 30-ти хвилин транслюється телепрограма «Далекі і близькі» про життя та діяльність національних спільнот області. Метою програми є прагнення донести до глядача та висвітлити життя, традиції, звичаї народностей, які проживають у Вінницькій області. Обласною телерадіокомпанією було знято фільм про історію поселення та життя чехів с. Миколаївка, продемонстрований декілька разів на ВДТ-6 у передачі «Моя село – моя держава». На обласному радіо двічі на місяць виходить радіопрограма «Єдина родина». Два ефіри цієї радіопрограми у переддень Різдва Христового були присвячені звичаям та обрядам чехів с. Миколаївка. У «Вінницькій газеті» також є постійна рубрика, присвячена національній тематиці.

Неабияку увагу у висвітленні життя, історії та культури чеської меншини Одещини приділяють обласні та міські друковані засоби інформації: газети «Багатонаціональна Одещина», «Міграція», «Злагода», «Думська площа», «Одеські вісті», «Чорноморські новини», «Вечірня Одеса» та «Вісник Ради представників етнопонаціональних товариств при Одеському міському голові».

На жаль, упродовж 20-ти років незалежності України чеською мовою за кошти України видали тільки дві книги на замовлення Головної спеціалізованої редакції літератури мовами національних

меншин України та Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України за Національною програмою випуску суспільно необхідних видань: «Казки» Божени Нємцової¹⁶ та збірку поезії чеською та українською мовами «Пісні над Влтавою» (коротка антологія чеської поезії)¹⁷. Продуктивніше працюють чеські національно-культурні товариства у галузі видання книг та матеріалів конференцій. Лідерами є ужгородські товариства ім. Яна Амоса Коменського та Клуб Т. Г. Масарика – понад 60 видань за роки існування. Починаючи з 1997 року, товариство ім. Яна Амоса Коменського в м. Ужгороді видає «Чеський календар» чеською та українською мовами.

Чеські національно-культурні товариства проводять міжнародні, всеукраїнські, обласні та міські наукові, науково-практичні конференції. У м. Києві в 2000 році товариство «Вишеград» організувало конференцію «Шляхи розвитку культури чехів на Україні» та 26 листопада 2010 року (разом з Інститутом археології НАН України) – конференцію, присвячену 160-річчю з дня народження видатного українського археолога чеського походження Вікентія Хвойки, а також: «Чехи на Волині: історія і сучасність» (товариство «Малинівське» у м. Малині в 2001 році), «Гуситські читання» (у 2006, 2008, 2010 роках – товариство «Чеська родина» у м. Одесі), «Чехи Дубенщини» (у 2003, 2009 роках – товариство «Стромовка» у м. Дубні).

У чеських селах діють релігійні громадські організації, адже церква продовжує відігравати провідну роль у збереженні чеської мови та культури в Україні. У с. Новгородківка на пожертви односельчан збудували костел Святої Трійці, який перед Другою світовою війною був повністю зруйнований атеїстичним, тоталітарним режимом. Але віру в Бога режиму не вдалося вбити. Люди збиралися один в одного вдома і таємно молилися, читали Біблію і Євангеліє, проводили релігійні обряди. Поступово хранителями католицької віри стали люди старшого покоління, переважно бабусі, оскільки багатьох чоловіків було знищено репресіями 1930-х років та війною. Відродження католицької віри в селі розпочалося з падінням тоталітарного режиму. У 1991 році чеський священник Іржі повертався з м. Одеси до Києва, де проводив службу в католиць-

кому костьолі. На Каховській трасі, біля повороту на с. Новгородківка, автомобіль священника зламався. Священник попросив допомоги в подорожніх і натрапив на чеха. Здивуванню та радості священника не було меж. Того самого дня в селі святкували день Святого Миколаша (Миколая), уперше за останні півстоліття службу провів священник. Приїхавши до Києва, священник повідомив про знахідку чеських католиків нунцію Папи Римського в Україні та консулу ЧФСР у м. Києві¹⁸.

У селах Богемка Врадіївського району Миколаївської області (із 450 жителів 197 чехів) та Веселинівка Одеської області діє Чесько-братська євангельська церква (далі – ЧБЄЦ)¹⁹. У зв'язку з високими податками ця протестантська церква припинила свою діяльність у 1962 році у с. Богемка, але чехи не відrekliся від віри предків і продовжували проводити богослужіння у будинках братів, у школі та Будинку культури. У 1991 році Богемку відвідав пастор ЧБЄЦ Мілослав Чейка. Цей візит сприяв відновленню втрачених зв'язків. У лютому 1992 року релігійна громада була відроджена як чеська незалежна євангельська громада. Для відновлення правильності церковного порядку ЧБЄЦ відгукнулася на прохання богемських братів і сестер і відрядила до села молодих богословів із ЧР: диякона Давіда Балцара із Праги (1.11.1994–23.04.1995), Алеша Мостецки з м. Костелец над Лабою (1.10.1997–18.05.1998), Данієля Геллера з Праги (27.09.1999–28.05.2000)²⁰.

Чеські брати також проживають у маленькому чеському с. Веселинівка Березовського району Одеської області. Відновлення відносин з ЧБЄЦ відбулося за незалежної України у червні 1993 року. У 1998 році релігійна громада була офіційно оформлена як «Незалежне євангельське товариство чеських братів», яке тісно співпрацює з ЧБЄЦ. Богослужіння у селах Богемка і Веселинівка проводяться чеською мовою. У с. Новгородківка службу Богу проводять тиждень чеською, а тиждень російською мовами²¹.

Отже, чеська меншина в незалежній Україні, з одного боку, поступово відроджує свої етнопонаціональні ознаки, розвиває традиційну народну культуру та ментальність, а з другого, – дедалі повніше інтегрується в українське суспільство, долучається до громадсько-полі-

тичного життя держави, виступає дієвим чинником україно-чеського партнерства. Подальшого дослідження потребує соціальний напрям діяльності чеських громадських об'єднань в Україні.

Примітки

¹ Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. – Т., 1999. – 206 с.; Чехи в Криму. Очерки истории и культуры / С. А. Волкова, Л. В. Гурбова, В. Н. Кравцов и др. ; Ю. Н. Лаптев (сост.) ; Комитет по делам межнациональных отношений и др. – Симф. : Антиква, 2005. – 182 с.; Волкова С. А. Чехи на півдні України (друга половина XIX – перша третина XX століття) / А. А. Непомнящий (ред.) ; Таврійський національний ун-т ім. В. І. Вернадського. – Симф. : Антиква, 2006. – 160 с.; Лутай М. Є. Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 208 с.; Ковба Ж. М. Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.03. – Л., 1974. – 191 с.; Шульга С. А. Чеська община на Волині (в 20–30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Чернівецький держ. ун-т ім. Федьковича. – Чернівці, 1998. – 21 с.; Шпиталенко Г. А. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 196 с.

² Vaculik J. Dějiny volynských Čechů. – Praha, 1998. – Díl. II. – 191 s.; Vaculik J. Česi v cizině 1850–1938. – Brno, 2007. – 209 s.; Dluhošova H. Stav etnicity předsídlenců z Ukrajiny v předreemigračním období // Češi v cizině. – 1992. – N 6. – S. 11; Ornst J. Česka kolonie Malá Zubovčína na Ukrajině. – Praha, 2009. – S. 130; Iljuk B. Československá kulturně-osvětova společnost J. A. Komenského na Ukrajině vznik, činnost a úloha při návratu černobylských krajanů do historické vlasti // Reemigrace krajanů ze zemi bývalého Sovětského svazu. Sborník příspěvků z konference konané ve dnech 21. a 22. září. – 2001. – S. 43–44; Drbal A. Česká menšina na Ukrajině: K 15. výročí obrození českého krajaňského života a k 10. výročí vzniku České Národní Rady Ukrajiny. – Praha : Sdružení Čechů z Bohemky a jejich přátel, 2005. – 19 s.

³ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / О. Г. Осауленко (ред.) ; Державний комітет статистики України. – К., 2003. – С. 14.

⁴ Національні меншини України: історія та сучасність : науково-довідкове видання / І. Винниченко, Р. Марценюк (упоряд.) ; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К. : МАУП, 2006. – С. 104.

⁵ Там само. – С. 105.

⁶ Там само. – С. 113.

⁷ Там само. – С. 101.

⁸ Розподіл населення в Україні за національністю та рідною мовою (за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) // Вісник Держкомнацміграції України. – 2003. – № 1 (5). – С. 96.

⁹ Моя Батьківщина – моя Родина. – 2001. – 27 березня.

¹⁰ Kolinský P., Mikova I. Obnova českého kulturního dědictví v zahraničí // České Listy. – 2005. – N 3. – S. 16–17.

¹¹ Моя Батьківщина – моя Родина. – 2002. – Спецвипуск.

¹² Табачник Д. В., Попов Г. Д., Пилипенко Т. І. Національні меншини України: етнокультурний вимір. – К. : Етнос, 2007. – С. 59.

¹³ Аналітична інформація про діяльність Держкомнацрелігії України за перше півріччя 2002 року // Вісник Держкомнацрелігії України. – 2002. – № 3. – С. 87.

¹⁴ Mička I. Radio Žitomir vysílá česky už 10 let, Český dialog // Czech Dialogue. – 2010. – 05.06. – S. 20.

¹⁵ День. – 2010. – 30 липня.

¹⁶ Матеріали з історії чехів на Одещині. – О. : Друк, 2005. – Вип. 1. – 100 с.

¹⁷ Міграція. – 2003. – Жовтень; Пісні над Влтавою : коротка антологія чеської поезії / упорядкув. та переклад українською В. Гуцаленка. – К. : Головна спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2002. – 224 с.

¹⁸ Мелитопольские ведомости. – 1998. – 11 апреля.

¹⁹ Drbal A. České Bohemce na Ukrajině je 95 let // Český lid. – Praha, 2000. – № 4. – С. 373–375.

²⁰ Україна молода. – 2011. – 20 вересня.

²¹ Drbal A. Potomci českých pobělohorských evangelických exulantů ze Zelova na Ukrajině v 19.–21. století // Pamětní knížka na celosvětový kongres potomků Českých bratří v Zelově 200 let v Zelově konaný ve dnech 16. až 22. června 2003 pod heslem Ježíš Kristus je tentýž včera i dnes i na věky. – Praha : Exulant, 2004. – S. 26–39; Drbal A. Veselýnivce (Sirotince) je 90 let ! // Informační věstník občanského sdružení Exulant. – 2002. – Č. 1/13. – S. 8–11; Drbal A. Veselýnivka (Sirotinka) // Církev v proměnách času 1969–1999: Sborník Českobratrské církve evangelické. – Praha : Kalich, 2002. – S. 333–334; Drbal A. Veselýnovka na Ukrajině // Českí listy. – 2002. – Č. 4. – S. 8–10.